

УДК 332.3

В.А. Іванишин, д-р. геол. наук, професор

Чернігівський національний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

Д.В. Жебчук, провідний інженер-землеупорядник

Деснянське басейнове управління водних ресурсів, м. Чернігів, Україна

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ І ЗЕМЛЕУСТРІЙ В АЛЖИРІ В КОЛОНІАЛЬНИЙ ПЕРІОД І ПІСЛЯ ЗАВОЮВАННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

В.А. Іванишин, д-р. геол. наук, професор

Черниговский национальный технологический университет, г. Чернигов, Украина

Д.В. Жебчук, ведущий инженер-землеустроитель

Деснянское бассейновое управление водных ресурсов, г. Чернигов, Украина

ЗЕМЕЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ЗЕМЛЕУСТРОЙСТВО В АЛЖИРЕ В КОЛОНИАЛЬНЫЙ ПЕРИОД И ПОСЛЕ ЗАВОЕВАНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ

Volodymyr Ivanyshyn, Doctor of geological sciences, Professor

Chernihiv National University of Technology, Chernihiv, Ukraine

Denys Zhebchuk, Lead Land Surveyor

Desnyansky basin management of water resources, Chernihiv, Ukraine

LAND RELATIONS AND LAND MANAGEMENT IN ALGERIA DURING THE COLONIAL PERIOD AND AFTER THE CONQUEST OF INDEPENDENCE

Серед реформ, які зараз здійснює Україна, найскладнішою видається земельна реформа. Для ефективного, раціонального, відповідального її здійснення потрібно вивчати досвід набутий при реалізації земельних питань в країнах різних континентів. Земельна реформа для будь-якої держави є складною політичною, економічною і суспільною проблемою, тому вона містить ряд питань, які стосуються всього суспільства і потребують обґрунтованого вирішення. Вивчаючи результати розв'язання цієї проблеми в інших країнах, використовуючи їх не можна забувати про національні особливості України. Всі названі частини проблеми, яких стосується стаття, потрібно продовжувати досліджувати. Найскладнішою для України недослідженою частиною загальної земельної проблеми є вільний продаж земель сільськогосподарського призначення або ринок землі. Автори статті ставили перед собою завдання інформувати зацікавленого читача про історію розвитку земельних відносин, землеустрою, кадастру в Алжирі та втілення позитивних результатів в українську економіку.

Зараз в Алжирі серед проблем земельних відносин виділяють сім ключових: про спільне володіння приватними землями; правовий статус приватної землі; неформальна індивідуалізація і приватизація; земельні ринки; аграрна структура; конфлікт пов'язаний з використанням землі; водовикористання та водні права.

Ключові слова: Алжир, земля, земельні відносини, Наполеон III, аграрна реформа, незалежність.

Бібл. 6

Среди реформ, которые сейчас осуществляет Украина, сложнейшей выдается земельная реформа. Для эффективного, рационального, ответственного ее осуществления нужно изучать опыт, приобретенный при реализации земельных вопросов в странах разных континентов. Земельная реформа для любого государства есть сложность политической, экономической и общественной проблемой, потому что она содержит ряд вопросов, которые касаются всего общества и требуют обоснованного решения. Изучая результаты решения этой проблемы в других странах, используя их нельзя забывать о национальных особенностях Украины. Изучение и анализ исследований и публикаций, которые касаются истории развития земельных отношений, землеустройства, кадастра свидетельствуют о том, что эти процессы продолжались сотни лет, получили частичное отображение в странах разных континентов, в частности в Российской империи. Все упомянутые части проблемы, к которым относится статья, нужно продолжать исследовать. Наиболее сложной для Украины неисследованной частью общей земельной проблемы есть свободная продажа земли сельскохозяйственного назначения или рынок земли. Авторы статьи ставили перед собой задание информировать заинтересованного читателя о истории развития земельных отношений, землеустройства, кадастра в Алжире и внедрение положительных результатов в украинскую экономику.

Сейчас в Алжире среди проблем земельных отношений выделяют семь ключевых: об общем владении частными землями; правовой статус частной земли; неформальная индивидуализация и приватизация; земельные рынки; аграрная структура; конфликты связанные с использованием земли; водопользование и водные права.

Ключевые слова: Алжир, земля, земельные отношения, Наполеон III, аграрная реформа, независимость.

Библ. 6

Among the reforms now being implemented by Ukraine, the most difficult is land reform. For effective, rational, responsible implementation it is necessary to study the experience gained in the implementation of land issues in countries of different continents.

Land reform for any state is a political, economic and social problem because it contains a number of issues that concern the whole society and require an informed decision. Having studied the results of solving this problem in other countries, using them one must not forget about the national peculiarities of Ukraine. The study and analysis of studies and publications that relate to the history of the development of land relations, land management, cadastre show that these processes lasted hundreds of years, were partially reflected in countries of different continents, in particular in the Russian Empire. All the mentioned parts of the problem, to which the article refers, need to continue to be investigated. The most difficult for Ukraine unexamined part of the general land problem is the free sale of agricultural land or the land market. The authors of the article set themselves the task of informing the interested reader about the history of the development of land relations, land management, cadastre in Algeria and the introduction of positive results in the Ukrainian economy.

Now in Algeria, among the problems of land relations, there are seven key issues: the common ownership of private lands; legal status of private land; informal individualization and privatization; land markets; agrarian structure; conflicts related to the use of land; water use and water rights.

Keywords: *Algeria, land, land relations, Napoleon III, agrarian reform, independence.*

Bibl. 6.

Актуальність теми дослідження. Серед реформ, які зараз здійснює Україна, найскладнішою видається земельна реформа. Для ефективного, раціонального, відповідального її здійснення потрібно вивчати досвід набутий при реалізації земельних питань в країнах різних континентів

Постановка проблеми. Земельна реформа для будь-якої держави є складною політичною, економічною і суспільною проблемою, тому вона містить ряд питань, які стосуються всього суспільства і потребують обґрунтованого вирішення. Вивчаючи результати розв'язання цієї проблеми в інших країнах, використовуючи їх не можна забувати про національні особливості України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення і аналіз дослідження і публікацій, котрі стосуються історії розвитку земельних відносин, землеустрою, кадастру свідчить про те, що ці процеси тривали сотні років, отримали часткове відображення в країнах різних континентів, зокрема в Російській імперії.

Виділення недосліджених частин загальної проблеми. Всі названі частини проблеми, яких стосується стаття, потрібно продовжувати досліджувати. Найскладнішою для України недослідженою частиною загальної земельної проблеми є вільний продаж земель сільськогосподарського призначення або ринок землі.

Постановка завдання. Автори статті ставили перед собою завдання інформувати зацікавленого читача про історію розвитку земельних відносин, землеустрою, кадастру в Алжирі та втілення позитивних результатів в українську економіку.

Викладення основного матеріалу. Історична довідка. Спочатку територію сучасного Алжиру заселяли бербері - племінні народи, походження яких достовірно невідоме. У печерах виявлені наскельні малюнки, на яких зображені сцени побуту і полювання берберів. Близько XI століття до нашої ери в Північній Африці заснували державу фінікійці, які прибули зі східного Середземномор'я. Столицею цієї держави стало місто Карфаген.

Головним конкурентом і ворогом Карфагена була Римська Імперія. Війни між цими державами отримали назву Пунічних. В результаті цих воєн Карфаген був зруйнований, а лідер берберів проголосив Нумідію – першим алжирським королівством. На території цієї країни вироблялося багато зерна і оливкового масла. Тому Нумідія стала відома, як "зернохвище Риму".

Падіння Римської Імперії ознаменувало кардинальні зміни в Північній Африці. Рим вивів свої війська для захисту європейських кордонів. У V столітті н. е. варвари увійшли в Нумідію і заснували тут свою державу. Період їх правління тривав близько 100 років. Тільки імператор Візантії Юстиніан відновив колишній паритет сил.

У VII столітті на територію Північної Африки прийшли араби, які запровадили в регіоні іслам. Територія Алжиру увійшла до складу Умайядського Халіфату, центр якого знаходився в Дамаску. Бербері змушені були прийняти іслам, але їх опір арабам не закінчився. З X століття територія сучасного Алжиру перебувала під владою кількох династій. Столиця

держави Алжир перетворилася в одне з найкрасивіших міст того часу. Численні мечеті, урядові будівлі і будинки аристократів дивували іноземців своєю красою.

У XVI столітті північні території Алжиру були завойовані іспанцями. Відрізаний від своїх портів, Алжир змушений був платити данину завойовникам. Поставлені в скрутне становище, правителі країни звернулися за допомогою до Османської Імперії. У 1518 році держава перейшла в підпорядкування Султана.

Алжир довгий час жив за рахунок доходів від піратства. Для захисту своїх торгових кораблів європейські держави повинні були платити данину, яка разом з доходами від піратства була основним джерелом доходу місцевих правителів. Розбій на морі був припинений тільки в XIX столітті, коли Алжир став колонією Франції. Територія Північної Африки почала заселятися європейцями. Так в 1880 році їх число становило не більше 375 тисяч, а в 1930 - понад 5 мільйонів.

Але правління іноземців влаштувало не всіх корінних жителів. Конфіскація земель переповнила чашу терпіння і у 1954 році в Алжирі був сформований Фронт національного визволення. За підсумками кровопролитної війни проти французьких колоніальних військ в 1962 році Алжир стає незалежною соціалістичною державою. Першим президентом молодої країни став Ахмед Бен Булла, а вже в 1963 році була прийнята конституція. У 1965 році в Алжирі стався військовий переворот, в результаті якого владу захопив Хурарі Бумедьєн. У країні почалися репресії. Після падіння режиму новообраний президент Бенджадіт Шадлі став налагоджувати добросусідські відносини з іншими країнами. У 1992 році Мухаммед Будіаф встановив в Алжирі військовий режим, який тривав аж до 24 лютого 2011 року.

Земельні відносини в колоніальний період. З початку колонізації Алжиру Франція дивилася на нього як на частково переселенську колонію, яку заселятиме населення метрополії. У 1841 р. колоніальна адміністрація ввела в країні "Режим концесій", при якому колоніста з майном ціною 1200-1500 франків перевозили в Алжир і він отримував ділянку під спорудження будинку та землю площею 4-12 га разом з будівельними матеріалами, насінням і сільськогосподарськими інструментами. "Розміщення" (cantonnement) представників метрополії отримало додатковий імпульс після того, як в 1847 р. французи остаточно придушили озброєний опір частини алжирських племен під керівництвом Абдуль-Кадира. Уже в 1849 р. в країну в'їхало 46 тис. французьких іммігрантів [4].

Оскільки метою Франції було перетворити Алжир на переселенську колонію, на відміну від Індії, Яви і В'єтнаму, епохальне значення в його аграрній історії повинен був мати закон, який регулював би стосунки європейських колоністів з корінним населенням. Такий засадничий закон – сенатус-консульт (закон ініційований імператором і прийнятий Державною радою), що "відноситься до структури власності в Алжирі на територіях, зайнятих арабами" [5, с. 213] (малося на увазі усе корінне населення країни разом з племенами берберів) був ухвалений 22 квітня 1863 р. Згідно з цим законом, алжирські племена оголошувалися "власниками територій, якими вони постійно і традиційно користуються у будь-якій якості". Французька держава зобов'язалася якнайскоріше приступити до розмежування територій племен і дуарів (частина племені в Магрибі, після седентаризації кочівників сільська адміністративна одиниця Французького Алжиру), вилучаючи громадські землі, а також до "встановлення індивідуальної власності членів цих дуарів скрізь, де ця міра буде визнана можливою і доречною". Держава обіцяла зберегти податки на колишньому рівні, якщо на те не буде імперських декретів. Вона зберегла за собою право на території категорії бейлік, тобто колишні казенні землі поваленого французами алжирського дея (правителя), і підтвердила права власників категорії мільк (землі у власності окремих сімей).

Французький сенатус-консульт 1863 р. для Алжиру дуже цікавий закон у світовій історії аграрних реформ. Він викликав неоднозначну реакцію. За іронією французькі колоністи зустріли цей закон дуже погано, але саме він об'єктивно заклав юридичну основу позбавлення арабського і берберського населення Алжиру значної частини земель на їх користь, які б не

були мотиви Наполеона III Бонапарта (повне ім'я Шарль Луї Наполеон) (1808 – 1873 рр.) – останній французький імператор (1852 – 1870), Президент Французької республіки (1848 – 1852), племінник Наполеона I. Після низки заколотів з метою захопити владу прийшов до неї мирним шляхом, як президент республіки (1848) на зміну Луї-Філіпу I – останнього французького монарха з титулом короля. Зробивши переворот 1851 року і усунувши законодавчу владу, шляхом «прямої демократії» (плебісцит) Наполеон III встановив авторитарний поліцейський режим і ще через рік проголосив себе імператором Другої імперії. Становлення Другої імперії зробило його владу абсолютною. Під час війни проти Пруссії в 1870 році Наполеон III потрапив в полон, що засвідчило поразку французьких військ і втрату значних територій на користь новоутвореної Німецької імперії. Після цих подій наступником французького престолу став тимчасовий президент Третьої французької республіки Адольф Тьєр.

Імператор французів у своїй колоніальній політиці виходив з побоювання, що імміграція європейців, яка прискорювалася, в Алжир приведе до міжетнічних конфліктів і поставить французьке панування в цій країні під загрозу. Наполеон III мав рацію. Війна 1954-1962 рр. показала, що він бачив на сто років наперед. У листуванні з генерал-губернатором Алжиру маршалом Пелісьє (1860-1864) він писав, що необхідно зупинити "політику відштовхування" і визнати за племенами право на землю, на якій вони живуть. Більше того, він виразився так: "Алжир - не колонія у власному значенні слова, а арабське королівство. Корінні жителі мають рівне з колоністами право на мій захист, і я такий же імператор арабів, як імператор французів"[4, с. 33]. Він вважав, що держава даремно витратить мільйони франків на декілька тисяч колоністів, які не акліматизовані в Алжирі і початково не є ні землеробами, ні солдатами. Наполеон пропонував замість цього забезпечити "досконалу безпеку" країни військовою окупацією і прикріпленням корінних жителів до землі через роздачу їм земельної власності. Вірною колоніальною політикою він вважав наслідування не англосаксів в Північній Америці, а іспанців в Мексиці.

Пелісьє, що схвалював політику європейської імміграції, був стурбований поворотом алжирського курсу імператора і відповідав, що вважає "необхідним, щоб пліч-о-пліч з арабами продовжували жити європейці". На його думку араб без європейця не використав би землю "як потрібно, щоб витягти з неї увесь прибуток" і "араб має бути рукою колонізації, але не зуміє стати її головою". Проте завадити ухваленню закону генерал-губернатору не вдалося [2].

Фраза Наполеона III про "арабське королівство" стривожила французьких колоністів, а коли вийшов сенатус-консульт, вони затурбувалися серйозно. Захищаючи їх інтереси, адміністративний апарат Алжиру на чолі з Пелісьє став, як міг, саботувати політику імператора. Французька преса в Алжирі нарікала, що європейська колонізація країни знаходиться під загрозою з боку "франко - мусульманської змови, складеної в Парижі". До речі, в ХХ ст. таке ж невдоволення політикою центру виливалося у військовий путч 1961 р. і утворення ультраправої організації ОАС.

З одного боку, аграрна реформа 1863 р. дійсно ударила по інтересах переселенців, загальмувавши процес колонізації Алжиру. У одному з листів наступному генерал-губернатору, маршалові Макмагону (1864-1870), імператор заговорив про "периметр колонізації", усередині якого європейським колоністам буде дозволено просувати свої інтереси. Ця "смуга осілості" мала бути обмежена прибережною смугою. До того ж декрет 1864 р. заборонив (як виявилось - тимчасово) безкоштовні концесії і ввів продаж ділянок за фіксованою ціною. Тому в 1860-і рр. землю отримали лише 4-5 тис. поселенців.

З другого боку, реформа парадоксальним чином і усупереч волі імператора розчистила шлях для подальшої колонізації. Вона була радикальним заходом у напрямі седентаризації кочових і напівкочових племен Алжиру при значному урізуванні територій їх проживання. Наполеон III розраховував через визнання за кожним дуаром і сім'єю певної земельної власності законсервувати аграрні процеси в Алжирі, захистити арабів і берберів від втрачання

землі під натиском колоністів. Об'єктивно ж він, навпаки, полегшив колоністам їх завдання, оскільки земельна власність корінних жителів піддалася обмеженню. По-перше, держава в процесі кадастрації земель присвоїла їх значну частину собі. По-друге, "прикріплення" кочівників до деякої території, дроблення колективної власності племені через чітке визначення земель окремих дуарів і сімей підривали колективне землеволодіння племен і усували юридичні перешкоди товаризації землі. І перше, і друге об'єктивно вивільнило для колоністів великі земельні масиви. До 1870 р. розмежування владою територій, згідно сенатус-консульту, встигли охопити 372 племена, які склалися з 667 дуарів і нараховували більше 1 млн. чол. З 6,8 млн. га 1,2 млн. були призначені державними землями, 1,3 млн. - землями комун, 1,5 млн. - землями категорії арш (колективна власність племені) і 2,8 млн. - землями категорії мільк. Тепер у алжирського фелаха (землероба) в середньому було не більше 3 га. Землі, які були оголошені такими, що належать комунам, фактично відчужувалися на користь створеної колоністами громадянської влади [2].

Сенатус-консульт 1863 р. був доповнений двома іншими аграрними законами вже при режимі Третьої республіки, що змінив Другу імперію, який відмовився від її курсу на стримування колонізації (окрім іншого тому, що в Національній асамблеї в Парижі виникло сильне лобі депутатів від колоністів Алжиру). 26 липня 1873 р. був ухвалений так званий закон Варньє (від імені лідера названої групи). Згідно з ним, установа і передача нерухомої власності в Алжирі регулювалася французьким законодавством. Згідно з ним, оголошувалися позбавленими сили усі встановлення, які ґрунтувалися на ісламському або кабільському праві і суперечили французьким законам. Метою закону Варньє було впровадження в середовищі корінного населення приватної власності, витіснення нею сімейної: закон визнав індивідуальні права людини на землю мільк. На практиці це привело до здрібніння земельних наділів. Так, в одному племені, згідно з цим законом, 8 га 45 акр мали бути розподілені між 55 членами племені, що означало виділення кожній людині нікчемної ділянки. Той же закон дозволив європейцям придбати землю площею до 400 тис. га. Користуючись недосвідченістю аборигенів, французькі скупники стали за мінімальну плату виманювати у них права на землю, знедолюючи цілі дуари. Якщо в 1863-1871 рр. продаж землі корінними жителями в середньому не перевищував 2,2 тис. га за рік, то в 1882-1890 рр. вони щорічно продавали землю загальною площею 25,7 тис. га.

Ще один аграрний закон був ухвалений 26 квітня 1887 р. (увійшов до історії як "малий сенатус-консульт"). Згідно з ним, був відновлений процес кадастрації за першим законом (після падіння Другої імперії його дія була зупинена). Через це до 1956 р. з 793 племен Алжиру владі залишалося дослідити лише вісім з них. Крім того, якщо закон 1873 р. забороняв продавати землі арш, то закон 1887 р. надав власникам цих земель (тобто племенам, а на ділі - їх вождям) право збувати їх європейцям на тих же умовах, що і землі мільк. Це було логічним завершенням курсу метрополії на поетапне створення умов нестримної експропріації земель.

На довершення всього закони 1873 і 1887 р. відмінили невідчужуваність земель категорії хабус (так в Магрибі називається вакф - звичайне для ісламського світу земельне володіння релігійної установи, будь то мечеті, медресе або окремої духовної особи). Ставши приватними землями, вони також з'явилися на ринку. Нові власники все більше ігнорували функцію добродійності, яку традиційно виконували колишні, що ще більше сприяло підпаданню сільського населення в залежність від лихварів.

Колонізація Алжиру йшла двома паралельними шляхами. Перший шлях був офіційним: заселення заохочувалося і фінансувалося владою через роздачу безоплатно або продаж колоністам і великим компаніям земель з переконливого "фонду колонізації", який утворився за результатами кадастрації і конфіскації територій племен, що брали участь в повстаннях Абдуль-Кадира і 1871- 1872 рр. За період 1871-1900 рр. колоністи купили у адміністрації або отримали від її безкоштовно 747 тис. га землі. Другий шлях був проявом приватної ініціативи : це була вільна скупка земель у корінного населення, особливо після закону Варньє. У 1877-

1898 рр. загальна площа земель, проданих алжирцями європейцям, перевищила загальну площу землі, проданої європейцями алжирцям, на 432 тис. га. У першій половині ХХ ст. у власності корінних алжирців залишилося всього 47% території країни [2].

Якраз розглянуті реформи стоять у витоків тих процесів, які врешті-решт привели в Алжирі до війни 1954-1962 рр. і деколонізації. Проблема, яку намагався вирішити Наполеон III, була загальною для колоніальних імперій в тих країнах, які ставали об'єктами переселенської політики (колонізації у вузькому сенсі). Імперський центр намагався обмежити земельні "апетити" поселенців в Північній Америці, Капській колонії, Кенії і інших країнах, розуміючи, що це відгукнеться конфліктами з корінним населенням і дестабілізацією обстановки. Колоністи іноді були невдоволені поміркованістю позиції центру і вимагали всемірного сприяння їх інтересам. Так, законодавче обмеження Лондоном руху поселенців на захід стало однією з причин американської революції.

Земельні відносини в постколоніальний період. Сучасні соціально-економічні структури в сільському господарстві Алжиру склалися через складні і часом суперечливі історичні процеси, на які вплинула традиційна система землеволодіння і землекористування, аграрна політика колоніальної влади, а також реформи і перетворення, проведені в сільському господарстві країни після завоювання незалежності в 1962 році.

У перші роки незалежного розвитку основою нових аграрних структур в Алжирі став самокерований сектор, створений після втечі іноземних колоністів на основі націоналізованої іноземної земельної власності, що успадкував через це і властиву колоністським фермам експортну спрямованість. Самокерованим фермам були властиві риси як державних, так і кооперативних господарств.

Після 1971 р. під час аграрної реформи, метою якої була перебудова відсталих традиційних структур, був створений кооперативний сектор. Аграрна реформа передбачала обмеження власності великих землекористувачів-абсентеїстів, ліквідацію архаїчних пережитків, що заважали зростанню виробництва, підвищення ефективності використання земельного фонду. При цьому зберігалися рентабельні сучасні приватні ферми.

Розподіл землі між безземельними і малоземельними селянами під час аграрної реформи поєднувався з обов'язковим вступом селян в кооперативи різних типів, з яких близько 75% припадало на виробничі. Реформа проходила поетапно і тривала аж до початку 80-х років, незважаючи на оголошені урядом більш ранні терміни завершення. Основним напрямом господарської діяльності кооперативного сектора стало виробництво зерна для внутрішнього споживання.

За результатами аграрної реформи до 1981 р. між 92,2 тис. селян було розподілено 1,303 млн. га землі. Згідно з оцінкою фахівців, землю отримали лише 25,4% фелаків, що потребували її. Через всілякі хитрощі великим землевласникам і абсентеїстам вдалося зберегти у себе близько 1/3 усіх орних землі. Площа земель, що не піддалися вилученню, за умовами закону про аграрну реформу, майже в два рази перевищила площу вилучених земель. За підрахунками алжирських фахівців, за рахунок цього фонду можна було б додатково наділити землею 120-150 тисяч безземельних сімей, що поліпшило б положення в приватному секторі, понизивши число безробітних [1].

За результатами проведених перетворень в сільському господарстві Алжиру до початку 80-х років склалися три сектори: самокерований, кооперативний і приватний. У 1982 р. сільськогосподарських підприємств усупільненого сектора, що нараховував 2 тис. самокерованих і 5,8 тис. кооперативних господарств, припадало 41% оброблюваних земель і 40% економічно активного населення в сільському господарстві. Вони давали 46,2% продукції рослинництва загалом, 40-50% зерна. Їх частка у валовій сільськогосподарській продукції країни доходила до 30%. У цих господарствах використовувалася основна частина сільськогосподарської техніки, у тому числі 76% тракторів, 100% інших сільськогосподарських машин і знарядь, більше 60% мінеральних добрив, 75% гербіцидів і

пестицидів. Самокерований сектор, наприклад, мав можливість використати і наукові досягнення в області насінництва : вже в середині 70-х років на цей сектор припадало 73% усього селекційного насіння, що використовувалося для посівів. На початок 80-х років в господарствах усупільненого сектора значно зросло застосування високоврожайного і посухостійкого насіння мексиканської пшениці [1].

Створення самокерованого і кооперативного секторів під контролем держави мало на меті формування в сільському господарстві країни сучасної індустріальної системи продуктивних сил і вирішення на цій основі завдань швидкого розвитку сільськогосподарського виробництва для задоволення внутрішніх потреб країни і підвищення його ефективності. У засадничих документах революційно-демократичного режиму тих років (Хартії аграрної революції, Законі про аграрну революцію, Національній хартії), що більшою чи меншою мірою торкалися аграрних структур, підкреслювалася необхідність першочергового розвитку громадського сектора (самокерованого і кооперативного), проголошувався принцип ліквідації експлуатації чужої праці, хоча принцип приватної власності також підтримувався.

Тому в розвиток самокерованого і кооперативного секторів держава вкладала основну частину виділених для сільського господарства матеріальних і фінансових засобів. Алжирська влада усвідомлювала і соціальне значення цих секторів, оскільки вони забезпечували зайнятість значному числу сільськогосподарських робітників і дрібних селян, часто на шкоду власне рентабельності, оскільки багато господарств було просто переобтяжено робочою силою.

Проте, незважаючи на великий виробничий і людський потенціал, роль усупільненого сектора у виробництві сільськогосподарської продукції була явно неадекватною і не відповідала існуючим можливостям. Особливо це торкалося сектора самоврядування, якому належали найродючіші в країні землі. Досить сказати, що до 1980 р. його частка у валовій сільськогосподарській продукції країни знизилася до 24,3%, тоді як високодохідний колоністський сектор до незалежності забезпечував до 60% усього обсягу сільськогосподарського виробництва [1].

Незважаючи на пріоритетне положення усупільненого сектора в 60-і - 70-і роки, в порівнянні з часткою, у справі фінансування і постачання сучасними технологічними засобами, вирішального зрушення у виробництві сільськогосподарської продукції в ці роки не сталося. Деяке поліпшення відбувалося лише у виробництві кормів, технічних культур (цукрового буряка, томатів для переробки). Дещо зросло виробництво фруктів разом з цитрусовими. У виробництві ж зерна і зернобобових, таких, що є найважливішою складовою частиною продовольчого раціону населення, відбувався застій.

Основну частину сільськогосподарської продукції давав приватний сектор. У ньому в середині 80-х років налічувалося близько 700 тисяч індивідуальних господарств. У виробництві він грав провідну роль, забезпечуючи 70% валової продукції аграрного сектора. На його частку припадало 50-60% виробництва зерна, 60% городніх культур, 80% молока, 90% м'яса [1].

Незважаючи на наявність деякої частини рентабельних господарств (що займалися переважно виробництвом високотоварних культур на експорт), усупільнений сектор в цілому залишався малоефективним. Спеціальні заходи, що неодноразово робилися урядом для виправлення положення позитивних результатів не приносили. Причини такого стану загалом були загальними як для самокерованого, так і для кооперативного секторів. До них, передусім, можна віднести жорстку централізацію управління і контроль держави практично над усіма сторонами господарської діяльності, що породжував фактичний відрив працівників від землі і, як наслідок, безініціативність і апатію працівників, бюрократизм адміністрації, неналагоджену систему постачань і збуту, великий розрив в цінах на сільськогосподарські машини і устаткування, що поставлялися державою, і отримувану в аграрний сектор продукцію, нестача фахівців, прагнення із-за низької зарплати перейти в іншу галузь, низький

загальноосвітній рівень і старіння працівників. Так, наприклад, в середині 70-х років частка безграмотних в господарствах самокерованого сектора складала 77-81%, а більше 75% постійних працівників тут складали особи старше 50 років. Серед причин, що сприяли зниженню ефективності виробництва в кооперативному і самокерованому секторах, потрібно виділити і постійні затримки з фінансуванням, що не дозволяло повністю використати виробничий потенціал господарств, нові технологічні засоби. Усе це посилювало недоліки в аграрному секторі.

На початку 80-х років в економічну політику Алжиру були внесені значні корективи, що об'єктивно було зумовлене поглибленням галузевих і регіональних диспропорцій, що виникли через форсовану індустріалізацію, що проводилася в 70-і роки, зниженням ефективності капітальних вкладень, застоєм в сільському господарстві, наростанням економічних і соціальних труднощів [1].

Основні зміни в стратегії економічного розвитку були сформульовані на позачерговому з'їзді партії ФНВ (Фронт національного визволення) в червні 1980 р. і відбиті в його резолюціях і планах розвитку на 1980-1984 і 1985-1989 рр., а також в новій редакції Національної хартії, прийнятої в 1986 р. Вони в основному торкалися перенесення акцентів з нарощування потужностей на досягнення ефективності і рентабельності виробництва, підвищення ролі приватного сектора, посилення уваги до потреб сільського господарства і соціальної сфери. Через це в планах розвитку стався деякий перерозподіл інвестицій на користь аграрного сектора і соціальної інфраструктури.

Ці зміни пояснювалися тим, що недостатні темпи розвитку сільськогосподарського виробництва, що відставали від зростання населення, привели до серйозного загострення продовольчої ситуації. Рівень самозабезпеченості Алжиру продовольством знизився з 93% в 1963 р. до 35% в 1985 р. Напружений економічний стан і необхідність швидкого рішення продовольчої проблеми гостро поставили перед алжирським керівництвом питання про підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, збільшення рентабельності господарств, реорганізації системи управління аграрним сектором. Було зрозуміло, що жорстке державне регулювання в агросфері не може вирішити цих складних насущних завдань, що воно зжило себе.

З початку 80-х років розвиток аграрного сектора і підвищення його ефективності для вирішення продовольчої проблеми був визначений керівництвом країни як найважливіше стратегічне завдання, що знайшло відображення в рішеннях позачергового з'їзду партії ФНВ 1980 р., з'їзду 1983 р. і подальших пленумів ЦК ФНВ. В процесі реалізації цього завдання важливе значення в аграрній політиці надавалося перетворенням в області соціально-економічних структур, у тому числі реорганізації усупільненого сектора, наділу селян землею, розвитку приватного підприємництва на селі, створенню сімейних ферм [1].

Необхідність перебудови усупільненого сектора алжирське керівництво обґрунтовувало вимогою ефективнішого використання засобів, що вкладалися в аграрний сектор, максимального використання машинної техніки, інтенсифікації виробництва. Одночасно було висунуто завдання якнайповнішої мобілізації ресурсів приватного сектора для залучення його до рішення загальнонаціональних завдань. На пленумі ЦК партії ФНВ в 1981 р. було прийнято спеціальне рішення про посилення ролі приватного сектора у виробництві, що було потім закріплено в новій редакції Національної хартії, через що приватний сектор був зрівняний в правах з громадським.

Відповідно до установок державних і партійних органів в 1980 р. почалася перебудова самокерованого, а в 1982 р. - кооперативного сектора. Спочатку було вирішено розділити занадто великі господарства на дрібніші і тому краще керовані ферми, щоб досягти їх більш високої ефективності. Потім, в 1983 р., усі самокеровані і кооперативні господарства були об'єднані і на їх основі було створено більше 3,4 тис. так званих "соціалістичних сільськогосподарських підприємств" загальною площею в 2,8 млн. га. При проведенні

структурної реорганізації усупільненого сектора велике значення надавалося реприватизації господарств, передусім нерентабельних і малорентабельних. При цьому в особисте користування було передано близько 700 тис. га землі. До кінця 1987 р. в аграрному секторі було створено 3264 "соціалістичних сільськогосподарських підприємств" на площі 2,5 млн. га, діяльність яких регулювалася державою. У них було зайнято 138 тис. постійних і 200 тис. сезонних працівників.

З 1987 р. в Алжирі почалося здійснення економічної реформи на основі лібералізації економіки і децентралізації управління народним господарством, а в сільському господарстві настав новий етап реорганізації малорентабельного державного по суті сектора. Його суть полягала в реприватизації земель і створенні невеликих за розмірами і самостійних у фінансовому і економічному відношенні господарських одиниць, здатних ефективно працювати в умовах ринкової економіки. У сільському господарстві нова система управління вводилася законом № 87-19, що передбачав подальшу реорганізацію "соціалістичних сільськогосподарських підприємств". Відповідно до його умов земля, що знаходилася в їх користуванні, розподілялася серед селян на правах довгострокової оренди у держави (строком до 99 років) невеликих ділянок розміром по 2 і більше га. При цьому заохочувалося їх об'єднання в так звані "колективні підприємства", тобто свого роду кооперативи. Мінімальне число членів подібних об'єднань складало 3, а максимальна площа "підприємства" не повинна була перевищувати 2 тис. га. На малородючих землях закон допускав участь в "колективних підприємствах" і меншого числа членів або взагалі індивідуальну обробку землі [1].

Згідно з законом селяни, що отримали землю в оренду, повинні були особистою працею брати участь у виробництві, проте при необхідності вони могли наймати додаткових працівників. Що стосується "колективних підприємств", то передбачалася їх повна самостійність в господарському відношенні. Усі питання виробничого характеру, у тому числі найму додаткових працівників, сівозміни, асортименту висівних культур та тощо, відносилися до компетенції самих об'єднань і їх членів. Державні органи покликані були здійснювати лише загальне керівництво підприємствами у рамках економічної політики, що проводиться. Створювані об'єднання формально вважалися колективними, а по суті були невеликими фермерськими комерційними компаніями. Після закінчення п'ятирічного перехідного періоду становлення господарства, налагодження виробництва і отримання прибутку орендована земля могла бути викуплена у держави. Таким чином в ході реорганізації усупільненого сектора більше 2,8 млн. га що належали державі земель було здано в оренду. Швидко росло число невеликих сімейних ферм, значна частина яких була об'єднана в "колективні підприємства". До середини 1988 р. подібних підприємств налічувалося вже більше 2 тисяч.

На початку 90-х років створення нових структур в сільському господарстві Алжиру в основному завершилося. До 1992 року в аграрному секторі було створено 22356 "колективних підприємств" з 156548 членами на площі 2 млн. 232,6 тис. га і 5677 індивідуальних господарств на 55,969 тис. га [1].

Значну роль в залученні нових земель до сільськогосподарського обороту і зміцненні прошарку самостійних селянських господарств зіграв ухвалений в 1983 р. закон відносно освоєння посушливих земель в районах передсахари і сахарського району. Він визначив умови продажу приватним особам земель, що раніше не оброблялися, в цих районах. Він також надав приватним особам право придбання земельних ділянок за умови їх освоєння впродовж п'яти років. Держава зобов'язувалася надати допомогу селянам, що отримали наділи відповідно до нового закону. В той же час воно зберігало за собою право розірвати договір про продаж землі, якщо у визначений державою термін ділянка не буде освоєна і з нього не буде зібраний урожай. Селяни, що отримали земельні ділянки, впродовж 5 років звільнялися від сплати сільськогосподарського податку.

Цей же закон відновив свободу угод з оброблюваними землями і землями сільськогосподарського призначення, що перебували у приватному володінні, призупинену

під час проведення аграрної реформи на початку 70-х років. Цим заходом була фактично знята перешкода на шляху можливої концентрації земельної власності в руках окремих приватних підприємців. У 1990 р. в північних, степових і південних районах Алжиру між 1086 селян згідно з вказаним законом було розподілено 338 тис. га землі, з яких 95,7 тис. га було освоєно і 74,5 тис. га засіяні. Передбачається, що таким чином буде додатково освоєне і залучене в сільськогосподарський оборот близько 2 млн. га землі, що розширить сільськогосподарський потенціал країни і сприятиме зростанню виробництва продовольчих культур [1].

Держава стимулює освоєння нових земель через надання фєлахам кредитів на пільгових умовах, а також інших фінансових пільг. У 1982 р. спеціально для фінансування аграрного сектора був створений Банк сільського господарства і аграрного розвитку. Цим була ліквідована багатоступінчаста бюрократична система фінансування самокерованих і кооперативних господарств і приватних осіб, а умови надання кредитів були значно спрощені.

Держава вживає активні заходи до забезпечення виробників сільськогосподарськими машинами і іншими знаряддями праці. Останніми роками значно розширилася механізована обробка ділянок дрібних селян-одноосібників, що не володіють технікою, спеціальними сільськогосподарськими кооперативами послуг і постачання.

Деякі пільги були надані приватній хазяям і у сфері торгівлі сільськогосподарською продукцією і імпорту товарів виробничого призначення. З грудня 1983 р. приватні особи отримали дозвіл на безмитне ввезення деяких видів машин і інших знарядь виробництва, а також автомобілів. В інтересах селян були змінені і умови торгівлі сільськогосподарською продукцією : фєлахам було надано право самостійно збувати отриманий ними урожай, оминувши державну торгову мережу. Був також розроблений гнучкіший механізм закупівельних цін, що забезпечив підвищення прибутку землеробам. Були, зокрема, збільшені закупівельні ціни на багато продовольчих культур, у тому числі на зернові і бобові, томати, тютюн, а також на продукцію птахівництва.

Здійснення реформ в сільському господарстві зіткнулося зі значними труднощами як технічного, так і політичного характеру. Перед спеціально створеними комітетами, що займалися організацією "колективних підприємств" на місцях, встали складні економічні і соціальні проблеми, пов'язані з розмежуванням земель, інтегрованих в підприємства, розділом між ними сільськогосподарської техніки колишніх самокерованих господарств і кооперативів, працевлаштуванням частини постійних працівників, що не отримали землю, а також сезонних працівників, що бажали вступити в створюване підприємство, але яких туди не приймали. Зрозуміло, що усі ці утруднення викликали невдоволення селян, зачеплених реорганізацією.

Існувала опозиція політиці лібералізації і децентралізації і в політичній сфері. Вона виходила як від бюрократії, що розрослася на базі численних державних економічних організацій і управлінського апарату, і не бажає втрачати своїх привілеїв, так і з боку частини партійних кадрів старшого покоління, що побоювалися, що вони можуть залишитися без роботи і що новий курс, спрямований на розвиток ринкових стосунків, може привести до втрати завоювань соціального характеру, досягнутих в рік проведення курсу на соціалістичну орієнтацію. Заходи держави з лібералізації аграрного сектора активізували осіб, землі яких піддалися націоналізації під час аграрної реформи і які усіма можливими засобами прагнули знову оволодіти відторгнутими у них ділянками, а також всякого роду спекулятивних елементів в місті і селі [1].

Усе це, природно, утрудняло проведення наміченого урядом курсу. Проте реформа проводилася в життя. Поставивши в центр уваги безпосереднього виробника і ліквідувавши колишню багатоступінчасту бюрократичну систему управління і фінансування сільського господарства, вона стимулювала ініціативу селян. Судячи з матеріалів алжирської преси, перетворення в аграрному секторі отримали підтримку більшості сільського населення. Цьому неабиякою мірою сприяла продумана політика влади і вжиття економічних заходів, спрямованих на поліпшення життєвого рівня сільського населення і збільшення доходів селян

через зміни умов кредитування, реорганізації системи збуту продукції, надання в розпорядження фелаків засобів виробництва тощо.

Потрібно також відмітити, що окрім самокерованих господарств і виробничих кооперативів реорганізації піддалися близько 600 кооперативів обслуговування, в яких було зайнято близько 14 тис. працівників і пайовиками яких перебували 450 тис. чоловік. У веденні держави до цих пір залишаються 188 показових держферм загальною площею 187,8 тис. га, на яких зайняті 7813 працівників. Перетворення торкнуться і цих показових ферм, оскільки в уряді розробляються заходи з поліпшення їх роботи. Влада планує також почати роботу і з вдосконалення системи сільськогосподарських наукових установ, що мають в розпорядженні 58 дослідних станцій з 2,8 тис. працівників [1].

Зростання попиту в містах, особливо на свіжі продукти (фрукти і овочі, м'ясо) і реабілітація приватної ініціативи з 1980-х років, сприяли появі категорії дрібних сільськогосподарських підприємств, які діставали доступ до землі переважно за рахунок лізингу. Ця динаміка спостерігається головним чином на сільськогосподарських межах в посушливих районах. Експлуатація високого (але в основному не поновлюваного) водного потенціалу водоносних горизонтів Сахари через зрошення і захоплення сільськогосподарського підприємництва розглядається директивними органами як рішення земельних і інших сільськогосподарських проблем в північних регіонах.

Першим актом в цій новій сільськогосподарській політиці став закон APFA 1983 року, який є ключовим компонентом правової матриці сільського господарства нового степового району і Сахари. Це відкриває шлях для привласнення (алжирськими громадянами) приватної власності держави після того, як земля була освоєна, під поняттям "освоєння землі" розуміється введення зрошення на раніше не використовуваних землях або землі, що раніше використовувались для великих пасовищних систем тваринництва.

За законом APFA здійснювалася передача прав власності на ці землі через розробку периметрів зрошення державними органами, а потім установку бенефіціарів або на прохання кандидатів, які зобов'язалися самостійно розробляти землю за межами зрошуваних периметрів. У середині периметра держава створила інфраструктуру (дороги, електрифікацію і колективні свердловини); бенефіціари забезпечували працю, оплачували витрати виробництва, іригаційне устаткування і інші продуктивні інвестиції. У обох випадках бенефіціарам доводилося розробляти землю в масштабі ділянки впродовж п'яти років з моменту отримання доступу до землі. Закон APFA був введений в 1984 році в Сахарі і в степу, а потім був поширений на деякі північні райони в 1990 році, але ми повернемося до його недавньої еволюції пізніше [3].

У кінці 1990-х років Держава приступила до здійснення ще однієї програми освоєння земель, як і раніше орієнтованою на степ і Сахару (Указ 97-483 від 15 грудня 1997 року) на основі великих інвестицій в інфраструктуру і перерозподілу освоєних земель приватними операторами, цього разу через 40-річні права концесії.

Подальші зміни в земельній політиці (Закон 08-16 від 3 серпня 2008 року) містили нові розподіли приватної власності держави у формі концесій на землю, розроблені державою і відповідно до APFA. Остання можливість була потім обмежена земельними ділянками в Сахарі через міжміністерської інструкції 402 в 2011 році. У степу поточні записи APFA будуть завершені через надання права власності на приватну власність, але нові земельні асигнування знаходяться під концесійними правами.

У 2011 році урядом була запущена ще одна амбітна програма концесій (Міжвідомчий циркуляр 108, від 23 лютого 2011 року), мета якої - до 2019 року освоїти один мільйон гектарів землі в степу і Сахарі.

У цих програмах APFA і концесій влада виступає за створення дрібних ферм (від 3 до 10 га) в інтересах жителів відповідних сільських районів, в яких пріоритетною є багато безробітної молоді. Невелика частка земель, призначених для розвитку, була надана великим

алжирським інвесторам. Виділення сільгоспугідь інвесторам у рамках APFA торкалося тільки Сахари площею від 50 до 5000 гектарів [3].

Висновки. Поточну ситуацію, яка стосується землі в Алжирі можна оцінити за сімома ключовими особливостями, до яких відносяться:

1. Питання про спільне володіння приватними землями (через сімейне право). Спільне володіння, яке відноситься до 43,6% фермерських господарств на приватних землях (63,8% їх території), часто є джерелом напруженості в сім'ї. Це перешкоджає інвестиціям в сільське господарство і перешкоджає розвитку ринку збуту (але може стимулювати ринок лізингу).

2. Питання правового статусу приватної землі. Близько 60% цих земель не мають назви.

3. Проблема неформальної індивідуалізації і комодитизації (тобто приватизація) земель колективного користування в степу (формально державна власність). Неформальна приватизація земель ареалу із-за тиску збільшення населення, а також прямо або побічно стимульована земельною політикою (APFA і концесії) викликає низку запитань, у тому числі її потенційна дія на стійкість (надмірна експлуатація пасовищних угідь, тривалий процес індивідуалізації, що перетворює колективні землі на землі з відкритим доступом).

4. Проблема земельних ринків. Більшість угод із землею в приватному секторі залишаються неофіційними через часту відсутність земельного титулу із-за спільного володіння і на державних землях (ЕАС, ЕАІ, концесії), тому що продаж або оренда землі незаконні або обмежені. Закон 2010 року відкриває шлях для продажу прав користування такими землями, але фіксовані орендні договори - найбільш поширені - залишаються забороненими. Закон фактично неоднозначний, оскільки він допускає партнерські контракти, проте межі між партнерством і договором оренди залишаються неясними. Ще одним недоліком правових рамок є відсутність тексту, що регулює договори оренди. Ці недоліки показують, що державні органи не розглядають ринок як механізм розподілу, який є одним з невивантажених елементів земельної політики. В той же час недавні емпіричні дослідження висвітили динамізм ринку оренди землі, незалежно від правового статусу землі і регіону, від старих сільськогосподарських районів на півночі до "сільськогосподарської межі", створеної через розвиток зрошування в Сахарі [3].

5. Питання про аграрну структуру і баланс між невеликими сімейними фермами, комерційними сімейними фермами і підприємствами з виробництва продукції. Малі ферми домінують: мільйон ферм, на які припадає загалом більше 8 458 680 гектарів, були враховані при останньому сільськогосподарському перепису (2001 рік), тобто в середньому 8,4 га на ферму; 52,3% складала менше 5 га, 31,7% - від 5 до 20 га, 10,6% - від 20 до 100 гектарів і 5% - більше 100 гектарів. Численні польові спостереження вказують на з'яву дуже динамічних дрібних або середніх сільськогосподарських підприємств в останні десятиліття. Динамізм ринку оренди значною мірою пояснюється (і підтримується) цим зростанням.

6. Проблеми конфліктів пов'язаних з використанням землі:

а) в північних регіонах надзвичайно швидке і, найчастіше, незаконне зникнення високоякісних (і вже дефіцитних) сільськогосподарських земель із-за урбанізації;

б) в степу "класичний" конфлікт використання землі між сільським господарством і великим тваринництвом, посилений розвитком іригації в цих районах.

7. Питання водокористування і водних прав. Права на землю, яку фермери придбали через земельну політику (APFA або концесія), побічно посилюються на право доступу до підземних вод. Права на воду, пов'язані з правами на землю, надані урядом новим землекористувачам, чітко не визначені (термін дії, тривалість санкціонованого прокачування, об'єм відкачування, ліцензійний збір і тощо). Кількість незаконних свердловин різко зростає, і довгострокове майбутнє водоносного горизонту піддається серйозній загрози. Політика розвитку сільськогосподарських земель на півдні ставить під сумнів узгодженість водної і земельної політики [3].

Так, останніми роками в Алжирі була проведена рішуче зменшення тих, що існували раніше, аграрних структур і на їхньому місці були створені нові, такі, що більше відповідають, на думку алжирської влади, новому етапу розвитку Алжиру в умовах ринкової економіки. Природно, важко чекати від знову створених структур швидкої віддачі в плані збільшення сільськогосподарського виробництва. Фактично вони знаходяться до цих пір на етапі становлення. До того ж, протистояння ісламських екстремістів і влади, терористична діяльність в країні озброєних ісламістських формувань, через що з 1962 р. загинули за одними даними 30, за другими - 50 тис. чоловік, утруднили хід економічних, і, зокрема, аграрних перетворень. І хоча озброєні ісламістські формування не роблять нападів на великі, такі, що мають важливе значення економічні об'єкти і уникають зіткнень з силами безпеки, активізація боротьби цих формувань проти населення, організація терактів на ринках і перед школами, в автобусах і потягах, вбивства відомих громадських діячів і журналістів дуже дестабілізують внутрішню обстановку, утруднюючи проведення наміченого курсу реформ, спрямованого на подальшу лібералізацію економіки.

Алжиру не вдалося доки вирішити жодну з складних проблем, що стоять перед ним: в країні зараз нараховується 2,5 млн. безробітних, серед яких багато молоді, а уряд як і раніше витрачає колосальні засоби на закупівлю за кордоном продукції сільського господарства. Так, щорічно Алжир витрачає на імпорт сільськогосподарської продукції до 2 млрд. доларів, а на закупівлю молочних продуктів, що мають великий попит на внутрішньому ринку, близько 600 млн. доларів. Поки в країні йде громадянська війна, подальше просування вперед курсу реформ і досягнення поставлених рубежів стоїть під знаком питання. Для забезпечення внутрішньої стабільності і розвитку економіки потрібне політичне врегулювання конфлікту.

Список використаних джерел

1. Зудина Л. П. Аграрные преобразования и развитие сельского хозяйства в странах Магриба / Л. П. Зудина. – Москва, 1983. – 130 с.
2. Фурсов К. А. Экономические реформы в России и за рубежом (История мировой экономики, вып. 3): Сборник статей / К. А. Фурсов. – Москва: Институт экономики РАН, 2014. – 325 с.
3. Daoudi A. Land Policy and Land Markets on the Agricultural Frontier in Arid Algeria// Paper prepared for presentation at the "2016 WORLD BANK CONFERENCE ON LAND AND POVERTY". Washington DC, 2016.
4. Piquet V. L'Algérie française: un siècle de colonisation. Paris.: Colin, 1930.
5. Rey-Goldzeiguer A. Le Royaume arabe: La politique algérienne de Napoléon III (1861–1870). Alger: SNED, 1977.
6. Spillmann G. Napoléon III et le royaume arabe d'Algérie. Paris: Académie des sciences d'outremer, 1975.

References

1. Zudyna L. P. Ahrarnye preobrazovaniya y razvytye selskoho khoziaistva v stranakh Mahryba / L. P. Zudyna. – Moskva, 1983. – 130 s.
2. Fursov K. A. Ekonomycheskye reformy v Rossyy y za rubezhom (Ystoryia myrovoi ekonomyky, vyp. 3): Sbornyk statei / K. A. Fursov. – Moskva: Institut ekonomyky RAN, 2014. – 325 s.
3. Daoudi A. Land Policy and Land Markets on the Agricultural Frontier in Arid Algeria // Paper prepared for presentation at the "2016 WORLD BANK CONFERENCE ON LAND AND POVERTY". Washington DC, 2016.
4. Piquet V. L'Algérie française: un siècle de colonisation. Paris.: Colin, 1930.
5. Rey-Goldzeiguer A. Le Royaume arabe: La politique algérienne de Napoléon III (1861-1870). Alger: SNED, 1977.
6. Spillmann G. Napoléon III et le royaume arabe d'Algérie. Paris: Académie des Sciences d'outremer, 1975.